



נומיסמאטיקה והיסטוריה: ה'מנקוס' העברי

Author(s): מ' טוך

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשמ"א), חוברת ג (מ"ו), pp. 237-242

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.jstor.org/stable/70042105)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042105>

Accessed: 26/11/2011 14:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.



Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

נומיסמאטיקה והיסטוריה: ה'מנקוס' העברי*

מאת מיכאל טוך

בשנת 1954 נראה היה שנפתרו השאלות בנוגע לאחד המטבעות היותר חמקניים של ימי הביניים. במאמר מסכם קבע פרופ' גריסון את הופעתו, תפוצתו ומהותו של ה-mancus¹. על-פי סיכום זה הופיע מנקוס הזהב במאה הח' המאוחרת באיטליה כיורשו פחות הערך של סולידוס הזהב הביזנטי, והיה נפוץ שם עד המאה הט'. באותה תקופה השתרש המונח 'מנקוס' ככינוי ליחידת משקל של זהב באנגליה, ושימש שם עד המאה הי"א. במאה זו הופיעה המלה 'מנקוס', בתוספת שמות המוצא הגיאוגרפי, גם כציון למטבעות הזהב השונים של ספרד המוסלמית וקאטאלוניה. במפנה המאות הי"א-הי"ב נעלם המונח, על שימושי השונים מאוצר המילים של ההיסטוריה הנומיסמאטית והמוניטארית.

כך לפחות סברו עד כה. ואולם במספר מקורות עבריים מגרמניה של ימי הביניים המאוחרים נמצאו סכומי כסף המשולמים ורשומים ב'מנקו'. אין ספק ש'מנקו' בהקשר של כספים הוא קיצורו של ה-mancus הלועזי². בבדיקת הספרות המחקרית על שמותיהם העבריים של המטבעות והמשקלות המדיאבאליים³ לא נמצא זכר למלה. מהו אפוא מטבע זה ומה משמעות הופעתו בתקופה כה מאוחרת, הרחק מהאיזורים בהם היה המונח נפוץ כציון למטבע זהב או משקל זהב?

* גירסה מורחבת במקצת של מאמרי 'Der Mankus-eine spätmittelalterliche Auferstehung', *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* (forthcoming 1981/82). תודתי נתונה לדר א' לינדר על הערותיו לגירסה הראשונה, וכן לפרופ' י' פראוור, פרופ' א' אשתור, ד"ר ר' בונפיל, מר ישראל יובל, Dr. J. P. A. van der Vin/s'-Gravenhage, Dr. M. Metcalf/Ashmolean Museum, Oxford, על העזרה שהושיטו לי בפתרון הבעיה המועלית במאמר. תודה מיוחדת נתונה לפרופ' פ' גרייסון (Ph. Grierson) על הצעתו לפתרון הבעיה; הצעתו הגיעה לידי אחרי כתיבת המאמר אך היא מתאימה לרשום בו.

1 Ph. Grierson, 'Carolingian Europe and the Arabs: the myth of the mancus', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, (1954), pp. 1059–1074. תיקונים של המחבר בהדפסה שנייה באסופת המאמרים *Dark Age Numismatics. Selected Studies*, London 1979, article II and Addenda et Corrigenda, pp. 2–4.

2 לעתים מופיע אף השם המלא "מנקושים". כך בתעודה מווינה משנת 1349 (ש' שפיצר, יהודי אוסטריה בימי הביניים ועד הרפורמציה, עבודת דוקטור, אונ' בר-אילן תשל"ה, כרך ב, עמ' 213) וכן בספר "הלכות ומנהגי מהר"ש", מהדיר ש' שפיצר, ירושלים תשל"ה, סימן שכ"ג.

3 ערך מלין לשעורי תורה שבכתב ושבעל פה למטבעות, מידות, משקלות, משיחות וזמנים, דפוס חיים יעקב שעפסיל, ברדיטשוב תרס"ה; L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, I, Berlin; G. Fasani, *Le moneta, i pesi e le misure bibliche e rabbiniche*, Roma 1841; B. Zuckermann, "Über talmudische Münzen und Gewichte", *Breslau, Jüdisch-theologisches Seminar, Fränkelsche Stiftung, Jahresbericht*, VIII (1862).

כיוון שלא נמצאו מקורות נוספים, מן הדין לנסות ולמצוא את המפתח לזהותו של ה'מנקוס' העברי, במקורות בהם הוא מוזכר. הראשון הוא ספר אזכרת הנשמות הראשון של ק"ק נירנברג שבפראנקוניה, לשנים 1280 בערך עד 1346. הספר הינו חלק מן ה'מימורבון' של מגנצא⁴ ותוכנו רישום שמותיהם של מתי הקהילה וסכומי הכסף או חפצי הפולחן שנתרמו על ידם או עבורם למטרות צדקה ולצורכי ציבור. התרומות, מעל ל-1300 במספרן, נרשמו בסוגי הכסף בהם ניתנו ולכן מהווה הספר עדות חשובה ביותר לאמצעי התשלום הנהוגים באותה תקופה בנירנברג⁵. אמצעי תשלום אלה מתחלקים לשני סוגים עיקריים: כסף בצורת מתכת על-פי משקל וכסף בצורת מטבעות. יחידת המשקל העיקרית של כסף, ה-Mark, נקראת ב'מימורבון' על-פי הנוהג המקובל זקוק או צורף, והיחידות הקטנות יותר רביע וחצי רביע. גם מטבעות הכסף רשומות ב'מימורבון' בצורה הרגילה של התקופה. המטבע היחידי הקיים בפועל, ה-denarius או pfennig, נקרא בעברית פשיט. לחישוב ערכים גבוהים יותר משתמשים ביחידות חישוב שהן כפולות של הפשיט, אך אינן קיימות בפועל בצורת מטבע. שתי יחידות החישוב הנהוגות באירופה מאז ימי הקארולינגים הן: 1 ליטרא (libra) = 20 דינרים (solidi) = 240 פשיטין (denarii).

מטבעות הפשיטין נטבעים בתקופה זו בגרמניה במקומות רבים ביותר. קיימים הבדלים ניכרים בערכם ה'פנימי' (ערך המתכת) והבדלים אלה גרמו לתנודות שערים ולהפרת העיקרון לפיו תקף מטבע מקומי רק בתחום שילטוני מוגדר. התופעה החשובה ביותר בהיסטוריה המוניטארית של גרמניה בסוף המאה ה'י"ג היא עירעור השיטה המסורתית של 'הדינאריוס הרגינאלי' והצפתם של איזורים נרחבים על-ידי סוגי מטבע זרים, בדרך-כלל לפי העיקרון ש'כסף גרוע דוחק הצידה כסף טוב'. מצב זה משתקף גם ב'מימורבון', בו מופיעים שני מטבעות שונים: (א) הפשיטין של נירנברג, בערכים של פשיטין או של יחידת החישוב הגבוהה ביותר, הליטרא. (ב) הפשיטין של העיר Schwäbisch Hall (ה-Heller, Haller) המאופיין בעברית על-ידי התוספת 'הליש', הוא המטבע הנפוץ ביותר בדרום גרמניה בתקופה זו. ערכים גבוהים יותר של ה'הליש' מצוינים ב'מימורבון' על-ידי שתי יחידות החישוב: לערכים בינוניים הסולידוס ולערכים גבוהים הליטרא. ציונם הוא דינר הליש וליטרא הליש.

הרוב המכריע של התרומות משולם ונרשם בסוגי הכסף הנזכרים למעלה. בשישה רישומים בלבד מופיע ציון אחר, ה'מנקוס'. רישומים אלה נכתבו על-ידי חמישה סופרים

4 דפים מ"ז-פ"ט. כתב היד נמצא היום באנגליה, צילומו במכון לצילומי כתבי יד עבריים, הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים, פוטוסטאט 1828. הוא הוצא לאור, בתרגום לגרמנית וברמת דיוק גבוהה, על-ידי M. Stern — S. Salfeld, *Die israelitische Bevölkerung* der deutschen Städte, III. Nürnberg im Mittelalter, Kiel 1894—1896, pp. 95—172. ראיה מאמרו של י' יובל לעיל.

5 אני דן בשאלה זו במחקר העומד להתפרסם ב-*Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*

שונים בתאריכים שונים, למן 1295 בערך ועד אחרי שנת 1331.⁶ על-כן אפשר לקבוע בביטחון שה'מנקוס' היה מטבע או יחידת חישוב מוכרת היטב ליהודי נירנברג. את ה'מנקוס' הכיר היטב גם יהודי אלמוני, מלווה בריבית, שישב בעיר שטראובינג (Straubing) באוואריה התחתונה. רשימת הלווים הפראגמנטארית שלו לשנים 1329–1332 נמצאה לפני זמן לא רב כרוכה בכתב-יד של ספר 'סימני אור וזרוע'.⁷ בדף נרשמו 126 סכומי כסף, מהם 26 ב'מנקו', השאר בפשיטין ובלטראות. סכומי ה'מנקוס' נעים בין אחד לשישים והם מופיעים מספר פעמים בצירוף למטבע הכסף.⁸ על-פי צירופים אלה ניתן לקבוע שערכו של ה'מנקוס' היה בין 10 ל-80 פשיטין. המנקוס העברי מופיע אף בעיר מינכן ומספר פעמים באוסטריה, עד המאה ה-19.⁹

מה היה אפוא ה'מנקוס' של המקורות הללו? על סמך ההיסטוריה הקודמת של מנקוס-הזהב, כפי שסוכמה על-ידי גרירסון, נוכל לצפות שה'מנקוס' היה מטבע זהב, אולם לדעתי דבר זה איננו אפשרי. אומנם נטבעו במחצית השנייה של המאה ה-13 מטבעות זהב באיטליה ובצרפת, ולקראת סוף המאה מופיעים מטבעות זהב וזרים בכמויות מזעריות אף בדרום-גרמניה.¹⁰ אך חדירתו של מטבע הזהב בקנה מידה גדול לגרמניה התאפשרה רק אחרי השליש הראשון של המאה ה-14, עם טביעתם של מטבעות זהב כבוהמיה, בהונגריה ובאיזור הריינוס. אל האוכלוסיה הכפרית של באוואריה, תחום לקוחותיו של המלווה בריבית מהעיר שטראובינג בשנים 1328 עד 1332, מגיעים מטבעות הזהב רק בסוף המאה ה-14.¹¹ גם ערכו המשוער הנמוך של ה'מנקוס' מקשה על זיהויו כמטבע זהב. הטיעון הנכבד ביותר נגד זיהוי זה נמצא ב'מימורבוכ' עצמו. שש תרומות מסוף המאה ה-13 ותרומה אחת מהשנים 1331–1341 ניתנו ונרשמו כ'זהובים'.¹² זהו המונח העברי המקובל לציון כללי של

6 מימורבוכ, דפים נג, ב (יד ראשונה); נו, ב; נז, ב (יד שנייה); סה (יד שלישית); עג; עה (ידי אחרות).
7 כתב-יד ואטיקן 148, דף מגן בלתי ממספר. המסמך, העתיק ביותר מסוגו מיהדות גרמניה, התגלה על-ידי ידידי ישראל יובל ונמצא עתה בתיאליק של בדיקה ומחקר, בשיתוף עם חוקרים מקומיים בבאוואריה.

8 כך גם בתעודה עברית מן העיר מינכן משנת 1333: R. Straus, "Die Speyerer Judenprivilegien : 1333", *ZGJD* 7 (1937), p. 234, von 1084 und 1090, שטראוס רומז (שם, עמ' 235) לפתרון בעית המנקוס העברי על-פי הקווים המועלים כאן.

9 לעיל, הערות 8, 2; בווינה עוד בשנים 1337 ו-1367 *Quellen zur Geschichte der Stadt* 1367, 3023, 3257 *Wien I/3*, (תודתי נתונה לדר' ש' שפיצר על שהיפנה את תשומת לבי למראי מקומות אלה): מקהילת Wiener Neustadt ליד ווינה במאה ה-15 "לקט ישר" של יוסף בר משה, הוצאת 'פריימן, ברלין 1903, עמ' 62, ובספר הלכות ומנהגי מהר"ש (לעיל, הערה 2).

10 K. Th. V. Inama-Sternegg, 'Die Goldwährung im deutschen Reiche während des Mittelalters', *Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*, III (1895), pp. 16–22

11 אשר F. Bastian, *Mittelalterliche Münzstätten und deren Absatzgebiete in Bayern*, Berlin 1910
בדק בדיקה שיטתית את רישומי ההכנסות והרכוש של דוכסי באוואריה של המאה ה-13 וה-14, מצא רק מטבעות כסף. ברישומי המנהל הכספי של ערי באוואריה נרשמו מטבעות זהב רק החל מאמצע המאה ה-14: H. Gebhart, 'Das Spätmittelalterliche Goldgeld in Altbayern (bis 1450)', *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 8 (1953), pp. 358–360

12 מימורבוכ, דפים מז צד ב; מט א, ב; פ.

מטבעות זהב¹³. בשתי תעודות מכירה לאטיניות-עבריות של אמצע המאה הי"א מקאטאלוניה מופיע ה'זהוב' כמקבילה עברית ל-mancus הלאטיני (מנקוס כאן בשימוש לציון מטבע זהב מקומי)¹⁴.

אם לא היה ה'מנקוס' העברי מטבע זהב, יש לראות בו אחד מן המרכיבים במערכת הכסף כפי שאופיינה בקצרה למעלה; אולם, למארק הכסף (כסף במשקל) כינויים עבריים ברורים ויציבים.

נותרה אם-כן האפשרות כי ה'מנקוס' קשור במטבע הכסף וביחידות החישוב שלו לציון ערכים גבוהים יותר. ערכו המשוער של ה'מנקוס' וכן העובדה, שבפראגמנט משטראובינג מופיעים הסכומים רק בפשיטין ובלטראות, מרמזים ל-solidus. הסולידוס מופיע במונחו העברי המקובל 'דינר'¹⁵ לעתים קרובות ב'מימורבוך', כאשר מדובר בערכים המשולמים במטבע הליש. האם יתכן שהשתמשו בעת ובעונה אחת בשני מונחים עבריים לסולידוס? בוודאי שלא.

למקומות המוצא של המקורות שלנו איפיון משותף, ההשתייכות לתחום גיאוגרפי-תרבותי בו נהוגה שיטת החישוב המוניטארית של באוואריה. שיטה זו נבדלת בחישוב הסולידוס מהשיטה שהוזכרה למעלה, המקובלת בשאר איזורי גרמניה ובאירופה בכלל. על-פי השיטה הבאווארית מונים 30 denarii בסולידוס ושמונה סולידי בליכרה¹⁶. לעומת הסולידוס הרגיל, הנקרא בבאוואריה solidus brevis (kurzer Schilling) נקרא הסולידוס הבאווארי solidus longus או langer Schilling. שיטה זו היתה נהוגה לא רק בבאוואריה¹⁷ כי-אם גם בנירנברג, השוכנת על גבול פראנקוניה וה-Nordgau, החבל הצפוני של דוכסות באוואריה הימ-ביניימית; כן היתה נהוגה באיזורי אוסטריה שהפכו גרמניים בעקבות הקולוניזציה הבאווארית של ימי הביניים המוקדמים. בנירנברג התקיימו זה לצד זה

13 צונץ (לעיל, הערה 3), עמ' 563; ערך מלין (שם), עמ' 58-59.

14 Y. Miret y Sans—M. Schwab, 'Documents sur les Juifs catalans aux XII^e, XII^e et XIII^e siècles', *Revue des Études Juives (REJ)* 68 (1914), pp. 58-59, 61-62. תעודה נוספת עם mancus בהקשר יהודי היא אישור הזכויות של יהודי שפירא משנת 1090 (*MG, Diplomata Heinrici*) 1090 (IV, nr. 441). הנסיכות הדיפלומאטיות של מסירת הנוסח, הבלתי מובהרות עד היום, אינן מאפשרות תיארוך מדויק של מרכיב ה'מנקוס' בתעודה. יש מקום לסברה שאיזכורו נובע או משיבוש נוסח או מהשימוש בפורמולות קארולינגיות, אולי אפילו מאיטליה. לזוויכוח על התעודה ראה: H. Bresslau—O. Stobbe, *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, I (1887), pp. 152-159, 205-215, 294-295; D. v. Gladiss, *MG, Diplomata Heinrici IV*, I, I, Weimar 1953, pp. 543-546. ר' שטראוס (לעיל, הערה 8), עמ' 239-234.

15 צונץ (לעיל, הערה 3), עמ' 541-540.

16 F. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, 1930, p. 598; F. Friedensburg, *Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten des Mittelalters und der neueren Zeit*, München — Berlin 1926, p. 42.

17 באסטיאן (לעיל, הערה 11), עמ' 58-57.

הסולידוס הפראנקי-הכללי והסולידוס הבאווארי, כפי שמוכיחים הרישומים בפנקס העסקים של חברת המסחר Holzschuher¹⁸ ורישומי ה'מימורבוך'.

וכך, כאשר רצו סופרי ה'מימורבוך' לציין תרומה בסולידוס הליש, הם עשו זאת באמצעות ה'דינר'. כאשר מדובר היה בסולידוס של המטבע המקומי, המחושב על פי השיטה הבאווארית, הם השתמשו במונח 'מנקוס'. רק כך אפשר להסביר את העדרו המוחלט של ה'דינר' בפראגמנט הבאווארי. שם שימש רק ה'מנקוס', כי אין משתמשים בבאוואריה גופה בסולידוס הכללי כפי שעושים בנירנברג השוכנת כאמור על הגבול והמושפעת, בהיותה עיר מסחר גדולה, ממטבעות ושיטות חישוב חיצוניים.

קיים טעם נוסף לשימוש היהודים במונח 'מנקוס', בנוסף להתאמה שהתאימו עצמם למינהגי המקום. בדיקה חשבונית העלתה שבכל המקרים בהם מצוין ה'מנקוס' מסתכמים הסכומים בערכים עגולים של פשיטין (1 מנקוס = 1 סולידוס באווארי = 30 פשיטין). המטבע שבו נעשים בפועל התשלומים, וערכים אלה מתאימים לתרומות ולהלוואות האחרות. מאידך גיסא, אם מחשבים את סכומי ה'מנקוס' על-פי הסולידוס של שנים-עשר פשיטין מתקבלת תוצאה של סכומים שאינם עגולים ושאנם סבירים. כתיבת סכומים ב'מנקוס' אף הקלה על הכותב את הסרבול הכרוך בכתיבת מספרים גדולים של פשיטין באותיות עבריות, כפי שמוכיחה הדוגמה הבאה: 60 מנקוס הם 1800 פשיטין על-פי השיטה הבאווארית, או באותיות עבריות תתת"ר פשיטין. אילו היה ה'מנקוס' זהה לסולידוס הרגיל היו מתקבלים 720 פשיטין שהם בצורת הכתיבה המקובלת ג' ליטראות.

השימוש בסולידוס הבאווארי מתאים אפוא למינהגי המקום ומספק צרכים של קיצור ובהירות. אך מדוע בחרו היהודים דווקא במונח 'מנקוס', שציין בעבר דבר אחר לגמרי? נראה שבחירה זו נעוצה בזיכרון הסולידוס העתיק של ימי-הביניים המוקדמים. סולידוס זה מופיע בחוקים השבטיים של הבאיוארים ובמקורות מנזריים של המאה השביעית-שמינית של איזור באוואריה. שם שימש הסולידוס תחילה כמשקל זהב לציון ערכו של סולידוס הזהב הביזאנטי. במאה השמינית-חשעית, עם השלטת המערכת המוניטארית של הפראנקים על-ידי המלוכה הקארולינגית, הפך סולידוס זה ליחידת חישוב קבועה לציון 30 denarii, כסף מהסוג הפראנקי¹⁹. ערך זה של 30 דינריי ניתן באופן מסורתי גם ל'מנקוס'²⁰,

V. Chroust — H. Proesler (eds.), *Das Handlungsbuch der Holzschuher in Nürnberg von 1304–1307*, Nürnberg 1937, index: solidus, pp. LIII–LIV 18

H. Gebhart, 'Geld und Wirtschaft im frühmittelalterlichen Baiern', *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 18 (1955), pp. 50–53, 58. על-פי פרידנסבורג (לעיל, הערה 16), עמ' 42, קיימת בחוקים השבטיים זהות בין ה'סולידוס לונגוס' לסולידוס הזהב הביזאנטי. 19

כך בדיפלומה האבודה של קארל הגדול למנזר S. Zeno בעיר Verona ובאישורים המאוחרים יותר על-ידי הקיסר לודוויג החסיד ושורה של קיסרים גרמניים: F. Ughelli, *Italia Sacra*: Venice 1730², t. v, cols. 705–6; *MGH, Diplomata Henrici II.*, 309; *Diplomata Conradi II.*, 95; *Diplomata Henrici III.*, 203; *Diplomata Friderici I.*, 422. מראי מקומות נוספים אצל: Monneret de Villard, 'La monetazione nell'Italia barbarica', *Rivista Italiana di Numismatica*, 32 (1919), p. 78 ff 20

מטבע הזהב שירש את סולידוס הזהב הביזאנטי באיטליה. ערך זה השתמר גם בשימושו של ה'מנקוס' כיחידת משקל של זהב באנגליה²¹. כיחידת משקל של זהב בעלת ערך של 30 דינריי מופיע ה'מנקוס' עוד במאה הי"ב בעיר קלן שעל הריינוס²², בוודאי תחת השפעה אנגלית. ה'מנקוס' העברי של סוף המאה הי"ג — תחילת המאה הט"ו, מייצג אפוא שלב רביעי בתולדות ה'מנקוס'. שוב הוא מופיע כבעל ערך של 30 דינריי, אף הפעם כיחידת חישוב במערכת מטבע הכסף וכתרגום עברי מתאים ביותר, בעל מטען היסטורי, למונח בעל תפוצה גיאוגרפית מצומצמת.

מה משמעותו של גלגול המושגים הטכני במהותו, שגילינו ב'מנקוס' העברי? ראשית, ניתן עתה ליחס בביטחון מלא את ספר אזכרת הנשמות הראשון שב'ממורבוך' של מגנצא' לנירנברג²³. במערב גרמניה לא השתמשו מעולם בסולידוס הבאווארי. שנית, פירשו שזכרון סולידוס הזהב הביזאנטי ותפיסת ה'מנקוס', כמו גם הערך של 30 דינריי, השתמרו במשך דורות בזיכרון הקולקטיבי של יהודי גרמניה. היכן וכיצד נקלט זיכרון זה בתודעה הקיבוצית? ההיה זה באיטליה של המאה הח' עד הי"א, ארץ המוצא הקדומה של חלק חשוב מיהודי גרמניה²⁴? או שמא בארץ הריינוס הקולטת השפעות מאנגליה והמשמשת כאחת מתחנות הביניים להגירת יהודים למרכז של גרמניה²⁵? או אולי ברגנשבורג, העיר היחידה בבאוואריה שבה נתקיימה קהילה יהודית כבר במאה הי"ב²⁶? לשאלות אלה בוודאי לא נוכל לתת תשובות במסגרת הנוכחית. המימצא העיקרי שלנו מתמקד בפעולתו של הזיכרון הקולקטיבי ברמתו העממית, הלא-מלומדת, אגב סוגיה מצומצמת וטכנית מאוד. קיימת זיקה בין תופעת ההסתגלות לתנאים מקומיים, שמירת המונח במערכות ההעברה של כלים ותכנים מנטאליים, ומועד ומקום קליטת המונח בתנועות ההגירה של העם. טבעה המדויק של זיקה זו עדיין לא נתברר די הצורך.

21 Quadripartitus VI. Athelstan 6, 2, in: F. Liebermann, *Die Gesetze der Angelsachsen* I, 1903, p. 176: una manca (id est XXX den.); Leges Henr. I regis Anglorum 76, 6a., *ibid.*, p. 593: V mance que faciunt XII sol. et VI den

22 R. Hoeniger (ed.), *Die Kölner Schreinsurkunden des 12. Jahrhunderts*, II 1, 1904, p. 273; pondus .auri quod manc dicitur 30. Den

Th. Inama-Sternegg, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, 1909², p. 256, n. 2

23 כפי שטען, על סמך ראיות אחרות, סאלפלד (לעיל, הערה 4), עמ' 95–99.

24 ראה הסיכום האחרון בסוגיה זאת אצל א' גורסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 9–1.

25 ב' רות, 'חיי הכלכלה ותפוצת האוכלוסין', בתוך: ב' רות (עורך) תקופת האופל, גבעתיים — רמת-גן 1973, עמ' 25–29.

26 J. Ellbogen et al. (eds.), *Germania Judaica*, I, 1934, p. 286